

Милица Јанковић*

Ἀγίος Ἑρμῖλος καὶ Στρατόνικος СЛАВА МУЗЕЈА ГРАДА БЕОГРАДА

АПСТРАКТ:

Рад прати култ сингидунумских мартира, прекинут на територији Београда током Сеобе народа, као и његово неговање у области транслације моштију на грчком језичком подручју, у времену од V до XIII столећа. Материјална баштина потврђује поновно успостављање култа светих Ермила и Стратоника на територији Србије, такође у средњем веку, условљено повратком дела реликвија на тло порекла.

КЉУЧНЕ РЕЧИ:

Сингидунумски мартири, свети Ермил и Стратоник, култ мученика, синаксар (ѿролої), мошти, транслација реликвија, минологија (месецослов), календарске иконе.

„... хришћани су сакрили кости мученика које су често грађоценије од грађуља и славније од злаћа, да би се сабрали на њим местима ради ѿразновања дана њихової ѿонової рођења кроз мучеништво...”¹

Брестовичка гробница, место сахране сингидунумских мартира Ермила и Стратоника,² налази се данас у јадном

стању. Старим и тешким оштећењима придружена су и она из последњих деценија XX столећа (сл. 1). Мартиријум делује потпуно заборављено, мада је споменик културе под заштитом државе.³ Ниско валоризована, изузетна вредност дотрајава можда своје последње дане, као сасвим неважна.⁴ А Михаилу Валтровићу, од сусрета са локалитетом априла месеца 1895. године до објављивања резул-

* мр Милица Јанковић, археолог, Музеј града Београда.

1 Део текста из 18. главе *Мученичких акаѿа светиої Поликарѿа* (II век), цитиран према: Архимандрит Кипријан (Керн), *Лиѿуриѿа са химноѿрафијом и хеорѿолоѿијом*, Шибеник 2003, 85.

2 О архитектури, живопису, датовању и важности објекта последњи пут је писано у: Јанковић М., Сингидунумски мартири Ермил и Стратоник, Слава Музеја града Београда, *Годишњак града Београда* XLIX-L, Београд 2004, 11–26.

3 У попис споменика културе гробница је уведена 7.12.1965. године, Решењем бр. 658/5 Завода за заштиту споменика културе града Београда, након заштитних, конзерваторских радова на архитектури и живопису. Проглашење је објављено 07. 4. 1979. године, у *Службеном ѿласнику СР Србије* број 14, на 781. страници.

4 Да је мартиријум сврстан међу споменике од изузетног значаја можда би и брига о њему у протеклим деценијама била већа. Овако се не зна колико још зима може поднети свод који прокишњава, а нарочито минимални остаци живописа.

Слика 1. Унутрашњи изглед југозападног угла гробнице у Брестовику (снимак: П. Ристић, 2006)

Fig. 1 Inner southeast corner of the tomb at Brestovik (photo P. Ristić, 2006)

тата рада, на овом споменику све је било важно и упечатљиво. Читаоцу његове студије, у сваком смислу импресивне, остаје необјашњиво како се могло догодити да је све заборављено, чак су се приметили таксативни подаци првог истраживача, упућени данашњим стручњацима. Тако је једина, приликом објављивања добро описана скулптура мушкарца,⁵ нађена у унутрашњости средишног про-

стора мартирејума, деведесет година касније публикована као статуа са непознатог налазишта (сл. 2).⁶ За клесање те скулптуре искоришћена је стара архитравна греда, вероватно зато што је била начињена од најфинијег увезеног мермера. На основу рељефних детаља појаса и основног облика фибуле која придржава огртач над десним раменом, скулптура је датована у време тетрархије, односно у период који обухвата крај III и прву четвртину IV века. Разматране одлике статуе довеле су данашњег истраживача до тумачења представљене особе као истакнутог војног достојанственика из античког времена, а постављена је и хипотеза о невешто изведеној фигури тетрарха у некој од клесарских радионица Горње Мезије, највероватније сингидунумској.⁷ На ту локалну радионицу недавно је поново скренута пажња, приликом објављивања налаза мермерне скулптуре римског грађанина, откривене на локалитету Рудник, у атару села Бегаљице,⁸ који се граничи са Брестовиком. Публикована статуа грађанина датована је у средину или другу половину III века, а истакнута је тврдоћа израде и непропорционална, неспретно обликована шака.⁹ Сличне особености клесара истиче и истраживач скулптуре бресто-

5 Валтровић М., Римска гробница у селу Брестовику, *Старинар* 1, Београд 1907, 128–138, и додатак Васић М., 138–140, 131, 136–137; нажалост, цртеж скулптуре тада није објављен, што је, показало се, постало узрочник заборава.

6 Томовић М., О једној горњомезијској скулптурској представи тетрархијског цара (?), у: *Узгарје Драјославу*

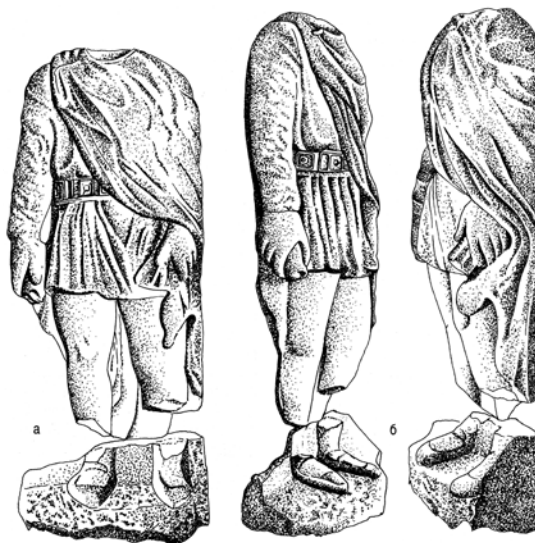
Срејовићу, Београд 1997, 419–426, сл. 1.

7 *Ibid.*, 422.

8 Крунић С., Две мермерне скулптуре из Сингидунума, *Годишњак рада Београда* XLVII–XLVIII, Београд 2003, 51–64.

9 *Ibid.*, 54.

вичког војног достојанственика.¹⁰ Ако се овим запажањима додају територијална блискост налаза, аналогije које оба аутора уочавају на југу Балканског полуострва и у источном Медитерану, чињеница да је кип војног достојанственика био изложен у некој ниши, а да су леђа скулптуре грађанина сумарно обрађена,¹¹ па чак и готово иста висина торза ових статуа, нема никакве сумње да су оба кipa исклесана у истој клесарској радионици. На локацију радионице ближе Ауреусу Монсу него Сингидунуму можда указује архитравна греда преклесана у кип војног достојанственика. Могућност израде статуа у исто време, чак и њихова заједничка намена, отежава предложено датовање које обухвата хронолошки распон од приближно стотину година. Широко датовање израде скулптуре грађанина на око седамдесетак година, произашло из непознавања археолошког контекста открића и тешке оштећености статуе,¹² само се при крају преклапа са хронолошким оквиром секундарног клесања архитрава у фигуру војника високог достојанства, везаног за тридесетак година трајања тетрархије. При томе је хронолошко преклапање више теоријско јер се своди на завршницу III века, ограничену на период краћи од једне деценије. Зато скулптуру грађанина

Слика 2. Скулптура војног достојанственика из мартријума у Брестовику

(према: Томовић М., *op.cit.*, 425, сл. 1)

Fig. 2 Statue of a military dignitary from the martyrrium at Brestovik

(after Tomović, *op. cit.*, 425, fig. 1)

са свитком у левој руци и кип истакнутог војног достојанственика, којем недостаје атрибут у десној руци, није могућно везати за нише у брестовичком мартријуму, дограђеном уз гробницу најраније 315. године. За будућа истраживања остаје разрешење привлачне загонетке наметнуте чињеницом да је статуа војног заповедника (тетрарха?), мада обезглављена, нађена у рушевинама мартријума заједно са: „ ... , два кipa ћенија смрти, два кipa лежећих лавова, труп од малог кipa војника који мач вади или оставља

¹⁰ Томовић М., *op. cit.*, 419.

¹¹ Крунић С., *op. cit.*, 54, 55: „дводимензионално моделовање указује да се ради о надгробној статуи“, каже аутор, цитирајући у преводу претходно сумарно приказивање скулптуре у: Tomović M., *Roman sculpture in Upper Moesia*, Beograd 1992, 60.

¹² Крунић С., *op. cit.*, 53–55, сужава датовање, а проширује оквиру раније постављене атрибуције статуе, познајући детаље на скулптури, али и оне о условима налаза из времена приспећа и инвентарисања предмета у књиге Музеја града Београда.

Слика 3. Гробље и мартријум 1897. године
(према: Валтровић М., Васић М., *op. cit.*,
табла IV, сл. 4)

Fig. 3 Cemetery and martyrrium in 1897 (after
Valtrović, Vasić, *op. cit.*, Pl. IV, fig. 4)

и потиљак од једне људске главе¹³. Овом репертоару, очито „гробљанске“ пластике, треба у наредним проучавањима додати и налазе са ревизионих ископавања, учињених у приступном ходнику и трему мартријума 1955. године, јер је прилазни део гробнице имао очуване археолошке слојеве и на дну првобитни под.¹⁴ Поређењем налаза¹⁵ биле би решене неке од упадљивих недоумица изазваних савршеном подударношћу данашње ситуације на терену са педантно забележеним Валтровићевим опажањима и на-

зглед узгредним утисцима, старим више од сто година: „Гробница лежи јужно од Вукашинове куће, на једној узвишици до које се шљивик пење и на којој сад штрче оgrade и крстаче данашњег сеоског гробља. Један сељак причаше да су пре више година гробари, копајући раку за сахрану једног детета, на томе гробљу, такође наишли били на један свод под земљом, те тако били принуђени да за раку друго место потраже“ (сл. 3).¹⁶

Висока раван, у близини чије највише коте се налази гробница-мартријум, систематски је истраживана средином прошлог века, након уништења четрдесетак скелета при изградњи пута Београд–Смедерево 1950/51. године. Ископавањима је утврђено постојање сеоског гробља, северно од данашњег, са око девет стотина на хришћански начин сахрањених особа, у периоду између XI и XV века.¹⁷ На овој некрополи недостају археолошки подаци о сахрањивању и за раније и за касније периоде, а Валтровићев цртеж приказује гробље из XIX столећа. Ипак, празнине између касноантичког, средњовековног и данашњег гробља, у којима нема археолошких доказа о сахрањенима, попуњавају континуирани историјски извори о интензивном животу хришћана на овом

13 Валтровић М., Васић М., *op. cit.*, 136.

14 Стричевић Ћ., Брестовик, Римска гробница, *Сѣшарина* VII–VIII, Београд 1958, 142–143.

15 Сви предмети откривени на ископавањима крајем XIX и средином XX века допремљени су у Народни музеј у Београду; документација са ревизионих истраживања 1955. године можда постоји и у Археолошком институту.

16 Валтровић М., Васић М., *op. cit.*, 128, аксонометријски приказ гробнице на Табли IV.

17 Ćorović-Ljubinković M., La necropole slave de Brestovik, Rapport preliminaire des fouilles en 1953-1954, *Archaeologia Yugoslavica* II, Београд 1956, 131–139; иста, Досадашња ископавања на локалитету Висока Раван у Брестовику, *Зборник радова Народног музеја* I, Београд 1958, 325–333; иста, Brestovik, Visoka Ravan, *Arheološki pregled* 1, Београд 1959, 153–156.

Слика 4. Гробље и мартријум у Брестовику 2003. године (снимак: Р. Станисављевић)

Fig. 4 Cemetery and martyrium at Brestovik in 2003 (photo R. Stanisavljević)

тлу.¹⁸ На основу података, пре свега оних о цркви у областима београдске и браничевске епархије, како средњовековних тако и турских,¹⁹ данашње некрополе уз

ранохришћанску гробницу-мартријум и археолошке аргументације,²⁰ може се говорити о непрекидном зрачењу култа на месту у којем је потекао (сл. 4).

18 О области Смедерева, на чијем се западном крају атара налази Брестовик, као пограничној територији између Београда и Браничева, којем је Смедерево припадало: Динић М., *Област централне Србије у средњем веку*, у: *Археолошки сјоменици и налазишта у Србији II, Централна Србија*, Београд 1956, 51–56; Шабановић Х., *Турски извори за историју Београда I/1, Католичарски појиси Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 33–399; у пописима Београдске нахије из XVI века помињу се данашња села из околине Брестовика, али ни у једном називу сам Брестовик није препознат. То можда значи да је старо насеље било познато под другим именом и да је уништено током турских освајања ових крајева. Могућност проналажења Брестовика под другим називом међу неидентификованим насељима из турских пописа остаје за будућност.

19 Новаковић Ст., *Охридска архиепископија у почетку XI века*, *Глас Српске краљевске академије* 76, Београд

1908, 36, у Првој повељи цара Василија II, из 1019. године, у Браничевској епископији грчки назив насеља Σφεντερομον – Сфентерома изједначен је са Смедеревом; Динић М., *Браничево у средњем веку*, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 84–112; Калић-Мијушковић Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 29–71; Калић Ј., *Београд у XII веку*, *Зборник радова Византолошког института* 40, Београд 2003, 91–95; Јанковић М., *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 13–60; Зиројевић О., *Цркве и манастири на подручју Пеће патријаршије до 1683. године*, Београд 1984; Милошевић Р., *Српска православна Епархија Браничевска, шематизам*, Пожаревац 2003, 11–49, 67–74.

20 Сав материјал и документација са истраживања Високе равни доспели су такође у Народни музеј у Београду. Неки предмети са некрополе данас се налазе у сталној музејској поставци у Смедереву.

Трајање култа у огромном временском распону, упркос честим разарањима праћеним губицима и изменом становништва, није схватљиво рационалној димензији људске свести. У периоду дужем од хиљаду и пет стотина година, прве ратне несигурности изазване Сеобом народа погодили су дунавски лимес пре 382. године, када је цар Теодосије дозволио Готима да населе трачку дијецезу.²¹ Из царског Сирмијума седиште префектуре Илирика премешта се на југ, у сигурнију Тесалонику, 391. или 393. године, што показује да погранични Сингидунум није могао бити поштеђен од невоља у претпоследњој деценији IV столећа. Потресно сведочанство светог Јеронима из 396. године, о страдању цркве у Илирику, посредно указује на угроженост хришћана и њихових светиња и у нашем крају: „Епископи су заробљени, свештеници и црквени људи различитих родова поубијани. Поручени су храмови. Уз Божије олтаре стоје коњи као у коњушницама. Преметнуте су мошти мученика“.²² Прво велико разарање самог Сингидунума, оно из 441. године, бележи више античких извора: „Град по имену Сингидунум био је први који су на тамошњој обали изградили (Римљани). После извесног времена варвари га освојише и, разоривши га

одмах до темеља, учинише га потпуно пустим“.²³ „Hunnorum reges numerosis suorum cum militibus Illyricum irruerunt: Naisum, Singidunum aliasque civitates oppidaque Illyrici plurima exiderunt.“ („Хунски владари са многобројном војском провалише у Илирик: Наисус, Сингидунум и друга градска утврђења Илирика разорише“).²⁴ Потврђивање историјских извора археолошким слојевима затвореним рушевинама, са материјалом из касног IV и првих деценија V века, и праћење цивилизацијских промена на тлу Сингидунума током Сеобе народа, нажалост, веома су отежани. Стратешки положај града смештеност између снажних центара, седишта провинција, Сирмијума и Виминацијума, међу пограничним градовима Царства, одредио је Сингидунуму превасходно војну улогу. То значи да су не само град већ и читава његова област, почев од последње четвртине IV до друге четвртине VII века, најчешће трпели невоље и доживљавали највеће промене.²⁵ Током тог периода, дужег од две стотине година, и мошти сингидунумских мученика Ермила и Стратоника приметне су своје трагове на нашем тлу. Никакви подаци о години и месту преноса њихових светих земних остатака нису сачувани. Данашњи ниво сазнања, са ослањањем

21 Mirković M., *Sirmium, Istorija rimskoga grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006, 96.

22 Поповић Р., *Рано хришћанство на Балкану пре досељавања Словена*, Београд 1995, 199–200.

23 Проскориј, *De aedificiis* IV 5, ed. Haury 126, – цитирано према: Баришић Ф., Прокопије, *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 66.

24 Marcellini Comitis *Chronicum*, MGH SS XI 80, цитирано према: Баришић Ф., *Византијски Сингидунум, Зборник радова САН XLIV, Византолошки институт* 3, Београд 1955, 1–2, напомена 4.

25 Јанковић М., *Сеоба народа*, у: *Античка бронза Сингидунума*, Београд 1997, 305–313.

на аналогije и касније податке, скучене путеве истраживача своди на слутње. Поуздано је једино то да је свака несигурност реликвија са великим заштитним моћима могла бити узрочник њихове сеобе, а таквих неприлика било је много и нису све биле ратне. Из сфере нагађања о времену измештања моштију светих Ермила и Стратоника треба издвојити у основи различита гледишта ране западне и источне цркве о премештању мартира. „Стара римска традиција забрањивала је да се гробови дирају, па је на Западу таква забрана, оснажена законима, била углавном на снази све до VI века... Насупрот томе, на Истоку су, већ од IV века, свете реликвије преносене са једног места на друго.“²⁶ Међу најстаријим измештањима реликвија са овога тла, при томе неvezаним за војевања, налази се одношење неких моштију из Сингидунума још 344. године, које је учинио свети Атанасије. Тај велики учитељ ране цркве пренео је реликвије у Аквилеју, у храм Светог Андреја Првозваног, у намери да их заштити од аријанаца и њиховог моћног епископа Урсакија, устоличеног у самом граду.²⁷ Средици IV века припада и пренос земних остатака тројице апостола у

Константинопољ, у цркву Светих апостола. У Цариград су касније, 458. године, из Сирмијума донете и мошти свете Анастасије, али су почетком IX века њихови делови враћени на запад. За разлику од свете Стошије, за сирмијумског мартира Димитрија, чије име и данас носи Сремска Митровица, неки истраживачи мисле да је током Сеобе народа пренет у Тесалонику и да се и сада налази у цркви изграђеној у његову славу,²⁸ док друга група научника заступа обрнуту тезу.²⁹ Сасвим издвојена од угла посматрања научника, православна црква негује култ двојице мученика истог имена, пострадалих у та два града у малом временском размаку.³⁰ Дијаметрално супротни закључци истраживача проишли су вероватно из њихових ослонаца на археолошке и историјске изворе, услед немогућности увида у мошти које поуздано припадају сремском мартину Димитрију, а тиме и ускраћености за покушаје праћења путовања ових светиња. Наведени примери сеобе моштију светитеља из Сингидунума и оближњег Сирмијума показују да правила у кретању највећих реликвија не постоје.

26 Николајевић И., „Martir Anastasija“ у Фулди, *Зборник Филозофској факултету XIV-1*, Београд 1979, 44.

27 Јанковић М., *op. cit.*, 2004, 16–17, са напоменама 29–30, то су биле мошти неких од сингидунумских мартира пострадалих у погрому хришћана 303/304. године, могућно светих Фортуната и Доната.

28 Николајевић И., *op. cit.*, 44–46; Тодоровић Д., Мучења Светих Ермила и Стратоника, *Исџочник* 26–28, Београд 1998, 18.

29 Поповић В., Култ светог Димитрија Солунског у

Сирмијуму и у Равени, *Глас CCCLXXXIV Српске академије наука и уметности*, Београд 1998, 43–56. У уводној напомени рада аутор помиње припрему своје опсежне студије о култу светог Димитрија. Нажалост, преурањена смрт (1999) Владислава Поповића ускратила је јавност сазнања до којих је резултата стигао овај вишедеценијски истраживач Сирмијума и култа светог Димитрија.

30 Према: Столић Х., *Православни свеџачник I*, Београд 1988, 111–113, под 26. октобром.

Постоје само индиције о времену и правцу првог измештања земних остатака Ђакона Ермила и хришћанина Стратоника из Ауреуса Монса ка југоистоку и грчком језичком подручју током Сеобе народа. На то указују резултати проучавања најстаријих сачуваних писаних и ликовних извора. Тако се сви истраживачи преписа житија наших мученика, писаних грчким језиком, слажу при давању изгубљеног изворног животописа, тврдећи да је настао најкасније у VI веку.³¹ Међу преписима, најстарији сачувани су на грчком језику. Они располажу двома чињеницама од највећег значаја за ова истраживања: сачињени су у Константинопољу, за византијске царевице Василија II (976–1025)³² и Михаила IV Пафлагонијца (1034–1042).³³ Изворник преписа житија светих Ермила и Стратоника, за Михаила IV, укључен у *Глазговски кодекс*, неки истраживачи сматрају старијим и од тог времена,³⁴ што не би било необично уколико су мошти ове двојице светих мученика, како наговештавају околности, измештене из области Сингидунума директно у Константинопољ. Не зна се да ли се то догодило током ране Сеобе народа, у V столећу, или након повлачења Византијаца са дунавског лимеса крајем процеса пресељавања становништва у VII веку. Мада су минималне могућности разрешења овог питања, треба поново истаћи посебност преписа житија наших мученика, која се састоји у тачној локацији сахране мученика и њеној удаљености од места страдања. Како се ова ретка одредница из текста у потпуности поклапа са нађеном гробницом-мученишницом у Брестовику и стањем на локалитету, а има се у виду VI век као време настанка житија и грчко порекло мученика,³⁵ нема препрека ни претпоставки да је и хагиографски спис написан на југу Балкана.³⁶ Истраживачи не помињу изворни језик животописа сингидунумских мученика, али неки од њих инсистирају на архаичности грчког језика у „глазговској“ верзији преписа, у којој су, осим тога, преоста-

ченика, како наговештавају околности, измештене из области Сингидунума директно у Константинопољ. Не зна се да ли се то догодило током ране Сеобе народа, у V столећу, или након повлачења Византијаца са дунавског лимеса крајем процеса пресељавања становништва у VII веку. Мада су минималне могућности разрешења овог питања, треба поново истаћи посебност преписа житија наших мученика, која се састоји у тачној локацији сахране мученика и њеној удаљености од места страдања. Како се ова ретка одредница из текста у потпуности поклапа са нађеном гробницом-мученишницом у Брестовику и стањем на локалитету, а има се у виду VI век као време настанка житија и грчко порекло мученика,³⁵ нема препрека ни претпоставки да је и хагиографски спис написан на југу Балкана.³⁶ Истраживачи не помињу изворни језик животописа сингидунумских мученика, али неки од њих инсистирају на архаичности грчког језика у „глазговској“ верзији преписа, у којој су, осим тога, преоста-

31 Мирковић М., Лициније и прогони хришћана у Сингидунуму, *Зборник Филозофског факултета*, XIV-1, Београд 1979, 21–22; Поповић Р., Београдски мученици Ермил и Стратоник, *Богословље* 1–2, Београд 1991, 73; Тодоровић Д., *op. cit.*, 1998, 17.

32 Први познати *μηνολόγιον* (месецослов) саставио је Симеон, звани Метафраст, у другој половини X века. Већина истраживача Метафраста изједначава са Симеоном Логотетом, званим и Магистар, писцем једне византијске хронике из средине X столећа: Ферјанчић Б., Симеон Логотет, у: *Византијски извори за историју народа Југославије* III, Београд 1966, 5 са напоменом 1.

33 Јанковић М., *op. cit.*, 2004, 18–22, преноси једну верзију житија сингидунумских мученика, које је на српски језик превео Поповић Р., *op. cit.*, 1991, 77–80, са коментаром (на стр. 73, са напоменом 16) из којег произлази да

грчки текст потиче из тог царског минолозија. Даља истраживања довела су ту атрибуцију у питање и аутору ових редова отворила нерешив проблем посредног коришћења грађе.

34 Тодоровић Д., *op. cit.*, 17, 19, дајући свој превод са грчког језика, истиче књижевно-историјску вредност текста, која се не среће у каснијој хагиографској литератури или, како аутор каже, „Реч је, наиме, о ретком примерку преметафрастичке хагиографије“.

35 Према: Будимир М., Црепајац Љ., *Основи грчке историје*, Београд 1964, 28, 35–36, 41–44, 61, 68–71, 344, 405: Ἑρμῖλος, οὐ ο – лично име са значењем: тумач, гласник; Στρατιώτης, οὐ η – војник, ратник.

36 Могућно у Тесалоници, важној већ у доба Ликинија, након потискивања са власти, у коју су прво могла стићи акта са судских процеса, а нарочито после 393, када је Солун седиште префектуре Илирика.

ли и дијалози из судских протоколарних аката (*acta proconsularia*), основне изворне грађе из царских архива, доступне хистографима од времена Константинових наследника.³⁷ Без обзира на место у коме су житија писана, чињеница је да се култу сингидунумских мартира губи траг у Подунављу услед измештања моштију током Сеобе народа, а да се, „прекинут“³⁸ код нас, наставља на Истоку. При томе се, оправдано, Цариград сматра жариштем даљег ширења њиховог култа, независно од тога јесу ли мошти светих Ермила и Стратоника до Константинопоља доспеле непосредно по измештању, око средине V века, или „заобилазним“ путевима у VI–VII столећу.

Нема података ни о цркви у коју су верници похранили те свете реликвије када су пристигле у престоницу, али ни сумње да су дуго боравиле у Цариграду и да су биле вишевековно извориште дубоког поштовања и жариште ширења култа наших мученика.³⁹ Ослонаца за овакве тврдње има више, али ће овде бити поменути само приступачни извори и домишљања која произлазе из, нажалост, на посредан начин доступних података. Само један, али изузетан извор о посети царској престоници у

првој половини 1200. године откривен је до писања ових редова, те се приказује као прворазредан. То је *Путешествие Новѣгородскоѣо Архїеїискоѣа Анїїонїа въ Царѣградъ въ концѣ 12-ѣо стѣолѣїїа*, сачувано у препису не каснијем од почетка XV века и под тим насловом издатом у Петрограду 1872. године.⁴⁰ Да је за Добрињу Андрејковића, потоњег новгородског архиепископа Антонија, ово путовање било од суштинског значаја,⁴¹ те је себе сматрао мало достојним указане прилике да се поклони највећим светињама Цариграда, уочава се већ из тога како је записе насловио и потврђује рукописом који следи:

**АНТОНІЙ НОВГОРОДСКІЙ
КНИГА ПАЛОМНИК
С БОГОМ ПОЧИНАЕМ
СКАЗАНИЕ МЕСТ СВЯТЫХ ВО
ЦАРЕГРАДЕ.
БЛАГОСЛОВИ, ОТЧЕ!**

Се аз недостойный, многогрешный Антоней, архиепископ Новгородский, Божиим милосердием и помощию святых Софии, иже глаголется Премудрость, присносущное Слово, приидохом во Царьград, преже поклонихомся свя-

37 Тодоровић Д., *op. cit.*, 15–17.

38 О покушајима прекидања култова насилним путем: Павловић Л., *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 334.

39 Поповић Р., *op. cit.*, 1991, 71–72.

40 Извор је насловио и са коментарима публиковао П. Ј. Савваитов. Од 2004. он је доступан корисницима интернета на адреси: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hozenija/XII/Antonij/pred.htm> односно /text.

htm и /primtext.htm, преко сајта Руске библиотеке XIII века, захваљујући којем је укључен у овај рад.

41 Савваитов Ј. П., *op. cit.*, 3–10, у предговору извора (/pred.htm) налази се приказ биографије преподобног Антонија Новгородског, из којег произлази да су белешке, учињене у Цариграду најкасније у априлу/мају 1200, сложене у путопис најраније 1211. године, када Антоније постаје архиепископ Новгорода.

тей Софеи, и пресвятаго гроба Господня две досце целовахом, и печати гробныя, и икону пресвятыя Богородицы, держащую Христа, в того Христа жидовин ударил ножем в гортань, и изошла кровь; а кровь же Господню, изшедшую из иконы, целовали есмя во олтари малом. Во святей же Софии во олтари кровь и млеко святаго Пантелеимона во единой вети не /16/ смятися, и глава его, и глава Кондрата апостола, и иных святых мощи, и глава Ермолы и Стратоника; и Германова рука еюже ставятся патриарси; и икона Спасова, юже послал [57-58] святыи Гермон чрез море без корабля посолством в Рим, и блюдома в мори; трапеза, на нейже Христос вечерял со ученики своими в великий четверток; и пелены Христовы, и дароносивыя сосуты златы, иже принесоша Христу с дары волсви; ...⁴²

**АНТОНИЈЕ НОВГОРОДСКИ
КЊИГА ПОКЛОНИКА
С БОГОМ ПОЧИЊЕМ
ПРИПОВЕДАЊЕ О СВЕТИМ
МЕСТИМА У ЦАРИГРАДУ
БЛАГОСЛОВИ ОЧЕ!**

Ја сам недостојни, многогрешни Антоније, архиепископ Новгородски, Божијим милосрђем и уз помоћ свете Софије, како се назива Премудрост, приносусшнога Слова, допутовао у Цариград, да се поклоним светој Софији, и целивам

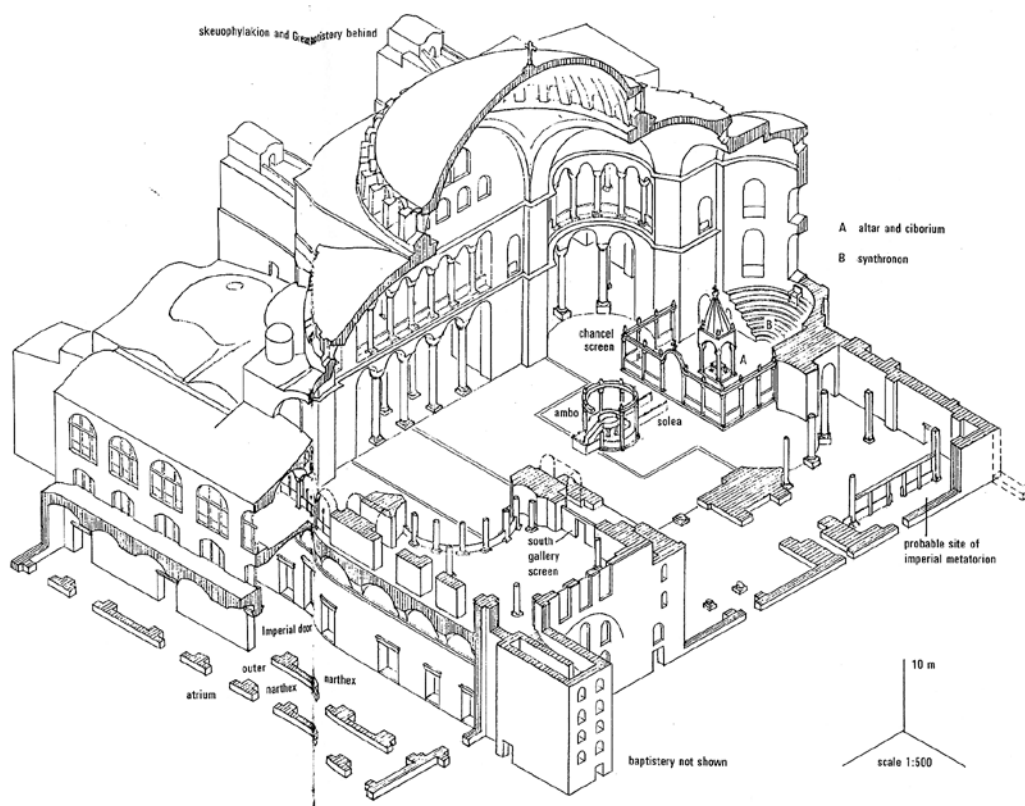
две даске пресветога гроба Господњег, и печате гробне, и икону пресвете Богородице која држи Христа, тога Христа жидов је ударио ножем у врат, и изашла је крв; а крв Господњу, која се источила из те иконе, целивао сам у малом олтару. У светој Софији у олтару крв и млеко светог Пантелеимона су у једној посуди и не /16/ мешају се, и глава његова је ту, и глава Кондрата апостола, и других светих мошти, и главе Ермила и Стратоника; и Германова рука која устоличује патријархе; и икона Спасова, коју је послао свети Герман преко мора без чамца као амбасадорку у Рим, и сачувала се на мору; трпеза за којом је Христос вечерао са ученицима својим на велики четвртак; и пелена Христова, и дароносива сасуда златна коју су Христу мудраци са даровима донели; ...⁴³

Захваљујући Антонију Новгородском, који је са дубоком вером целивао светиње и преточио своје доживљаје у текст, било је могуће открити место чувања моштију сингидунумских мартира стотинама година након путовања, по измештању из гробнице у Брестовику. Тако се, скоро девет векова после страдања, сазнају многи важни подаци о нашим мученицима: делови њихових моштију још увек су заједно, у престоници Царства, у Светој Софији – храму у коме се рукополажу патријарси, у олтару – месту најузвишенијег литургијског чина (сл. 5),

42 *Ibid.* (/text.htm), 55–58.

43 Превод прве странице извора, писаног новгородским дијалектом руског средњовековног језика и

правописа, само је приближан. Импровизовала га је, за потребе овог рада, аутор текста.

Слика 5. Изометријски план Свете Софије у Константинопољу, из времена боравка моштију сингидунумских мученика у олтару храма

(према: Mainstone J. R., *Hagia Sophia*, London 1988, 232–233, fig. 252.

Fig. 5 Isometric plan of St Sophia at Constantinople at the time the relics of the Singidunum martyrs were enshrined in the sanctuary
(after Mainstone, *Hagia Sophia*, London 1988, 232–233, fig. 252)

уз главу апостолског ученика Кондрата, првог познатог апологета,⁴⁴ и светлог великомученика Пантелеимона, лекара чију благодет црква призива при светој тајни јелоосвећења и освећења воде.⁴⁵ То су главни ослонци за изнету тврдњу о Цариграду као вишевековном жаришту ширења и очувања култа сингиду-

нумских мученика, мада се не располаже конкретним подацима о току путовања, времену доспећа у Константинопољ, првобитном месту похрањивања моштију и променама њиховог стања током боравка у престоници, поуздано дужег од пола миленијума. У Свету Софију мошти су могле dospети већ сре-

44 Јевтић А., *Дела айосџолских ученика*, Врњачка Бања – Требиње 1999, 91–92, 307; Кондрат је своју *Айолоију* предао цару Хадријану око 125. године. Уморен је глађу, у тамници, пет година касније. Од његовог дела остао је сачуван само мали одломак.

45 Поповић Сп. Ј., *Жиџија светих*, за јули, Београд 1996, 655–670; Столић Х., *op. cit.*, Београд 1989, 585–586, глава му је одрубљена у време Максимијана, 305. године.

дином VI stoleћа, заслугом самог цара Јустинијана I (527–565), родом из Илирика, који је наложио изградњу највеће византијске светиње у престоници 532. године, три године пре но што ће веле-лепну новоизграђену Прву Јустинијану, у близини свог родног места, прогласити за седиште архиепископије читавог Илирика.⁴⁶ Овај велики обновитељ Царства и реформатор управно-правног система Византије,⁴⁷ био је побожан владар, те је природно претпоставити да се лично трудио око уздизања највеће светиње у Константинопољу слањем највреднијих реликвија из своје отаџбине у тек подигнуту Свету Софију. Чињеница да 1200. године у њој постоје само главе святих Ермила и Стратоника отвара друга питања. Како се ширио култ када у Цариграду и његовој околини није позната ниједна црква чији су патрони сингидунумски мученици? Да ли су реликвије које помиње преподобни Антоније остатак некада целих моштију? Указују ли главе мученика на давна или временски блиска измештања већине делова њихових святих земних остатака из Свете Софије и Константинопоља на различита удаљена одредишта, и која? Када се, како и шта дешавало, није познато. Нису ли крсташки походи у Свету земљу били извор несигурности цариград-

ских светиња, те узрочници измештања и пре пада престонице у руке Латина 1204. године,⁴⁸ када су последице биле поражавајуће по цело РOMEјско царство? Потпуно равноправна наведеној претпоставци о угрожености реликвија опстаје и дијаметрално супротна могућност. Њу подупиरे пример наглог ширења култа свете Анастасије након приспећа њених моштију у град, а потом раздељених у самом Константинопољу на више делова, најкасније у првој деценији IX века. Деоба моштију сирмијумских мученика по свему је последица одлуке Седмог васељенског сабора, одржаног од 24. септембра до 23. октобра 787. године у Никеји.⁴⁹ Седми канон сабора гласи: *Божансѣвѣни аѣосѣол Павле је казао: „Греси неких људи су очевидни (јавни) а неких иду за њима“ (1Тим 5:24). Ранијим ѣресима ѣоследују и друѣи ѣреси. За нечасѣивом јересју клеветѣника Хришѣансѣва ѣоследовале су и друѣе безбожносѣи. Јер као шѣо су ѣредсѣаве (ѣледање) часних икона уклонили из Цркве, ѣако су изосѣавили и неке друѣе обичаје које ѣтреба обновѣи ѣисаном и ѣейисаном ѣравилу. Збоѣ ѣоѣа, они часни храмови коѣи су освѣћени без свѣѣих мошѣију мученика, одређујемо да у ѣима буде обављено ѣосѣављање мошѣију са уобичајеном молиѣвом. А ко освѣѣи храм без свѣѣих мошѣију, не-*

46 Кондић В., Поповић В., *Царичин Град*, Београд 1977, 163; Максимовић Љ., Северни Илирик у VI веку, *Зборник радова Визанѣолошкоѣ инсѣѣѣуѣа* 19, Београд 1980, 17–53.

47 Острогорски Г., *Исѣорија Визанѣије*, Београд 1959, 88.

48 *Ibid.*, 390–391: „Три дана и три ноѣи освајачи су плѣчкали град и вршили свирѣпа насиља. Скупоцена блага највећег културног центра тадашњег света развучена су на све стране а делом и дивљачки уништена.“

49 Поповић В. Р., *Појмовник црквене исѣорије*, Београд 2000, 138.

ка буде свринути као ѡресѣуѣник цркве-
ноѣ ѡредаѣа.⁵⁰ Тако је византијски цар
Нићифор (802–811) део моштију свете
Стошије поклатио епископу Задра и оне
се налазе у катедралној цркви од 807–809.
године. Део моштију сирмијумских мар-
тира похраѣен је и у франачком манасти-
ру у Фулди, пре 819. године, а византијски
цар Константин VII Порфирогенит, сре-
дином X столећа, у свом *Сѣису о народи-*
ма помиѣе их у храму Свете Анастасије
у Константинопољу.⁵¹ И Антоније Новго-
родски потврђује њихово присуство у са-
мом граду све до краја XII века,⁵² као што
педантно бележи и све друге светиње у
Цариграду пре несреће 1204. године.

Шта се догодило са моштима све-
тих Ермила и Стратоника у та три дана
невиђених пљачки Латина у Светој Софи-
ји, средином априла 1204. године? Оста-
ли су записи о нечувеној грабежи из пе-
ра таквих личности какав је историчар
крсташа Вилардуен: „Откако је света, ни
у једном граду није добијен толики плен“,
и сведок разбојништва, византијски исто-
ричар Никита Хонијат: „Чак и Сарацени
су милосрдни и благи у поређењу са овим
људима који носе на раменима Христов
крст“.⁵³ Забележено је развлачење све-
га вредног из Свете Софије у правцу за-
пада, а запамћено је да је нека развратна
жена током тих недоличности у цркви

„играла на горњем месту олтара“ и пева-
ла непристојне песме. Том приликом у
Рим су однете мошти Григорија Богосло-
ва и Јована Златоустог; у Амалфу мошти
апостола Андреја; у Венецију мошти све-
те царице Јелене; у Париз је, уз део Час-
ног крста и део ризе Пресвете Богоро-
дице, однета и глава Јована Крститеља.⁵⁴
Остаци моштију сингидунумских марти-
ра највероватније нису били плен Лати-
на јер су пљачкаши грабили највредније
и нема трагова култа београдских му-
ченика на Западу. Крсташима је право-
славни приступ реликвијама био стран,
а локални култ светих Ермила и Страто-
ника непознат. Могло би се претпостави-
ти да су земни остаци њихових светих те-
ла уништени у дивљању разбојника, када
од скрнављења није била поштеђена ни
часна трпеза. Али, постоје индиције које
иду у прилог другачијем развоју догађаја.
Неко је, након одласка пљачкаша, могао
у опустошеном храму сакупити остатке
можда и врло девастираних преосталих
реликвија и склонити их на сигурно ме-
сто. Није познато, ако је тако било, ни ко
је то могао учинити, ни чије су мошти из-
мештене из оскрнављене Свете Софије,
ни које је место у том тренутку било без-
бедно, али је за неке реликвије оно сигур-
но било привремено. То се зна за мош-
ти светог Пантелеимона, чију главу 1863.

50 Поповић Р., *Одабрана докуменѣа Васељенских сабора*,
Србиње–Београд–Ваљево 1997, 165–166.

51 Николајевић И., *op. cit.*, 44–48, помиѣе и пренос дела
реликвија свете Анастасије из Цариграда у Корби у XIII
веку, али сумарно јер су други истраживачи расвет-
лили ту транслацију. Недостају детаљнија објашњења

о преносу моштију хронолошки најинтересантнијем
за овде разматрану тему.

52 Савваитов Ј. П., *op. cit.*, 147–148, са напоменом 213.

53 Острогорски Г., *op. cit.*, 391.

54 Према: Толстој В. М., *Истѡрија Руске ѡправославне*
цркве, Шибеник 2005, 78, са напоменама 2 и 3.

године помиње београдски митрополит Михаило међу реликвијама руског манастира на Светој гори. „У овоме је манастиру саборна црква посвећена св. великомученику Пантелеимону, где је и његова света глава за утеху побожнога братства“.⁵⁵ Из наставка текста митрополита Михаила Јовановића, дипломца кијевске Духовне академије,⁵⁶ сазнаје се да је главу светог Пантелеимона руским монасима даровао српски цар Душан, док су били у Старом Русику, манастиру у којем је замонашен свети Сава.⁵⁷

Култ сингидунумских мартира у Цариграду никада није прекинут, што се ретко дешава у случајевима нестанка реликвија. Овде је неопходно вратити се ослонцима које нуде грчки преписи житија светих Ермила и Стратоника. Из броја и хронолошког распона очуваних грчких преписа хагиографских списа о сингидунумским мартирима произлази да обухватају средњовековни период дужи од пет стотина година, али и позније време.⁵⁸ Каснија житија на грчком језику садрже допуне које говоре у прилог очувања моштију ђаконa Ермила и хришћанина Стратоника у византијској престоници, не само након латинског пљачкања Свете Софије већ и после разарања града, праћеног заменом

хришћанске цивилизацијом мухамеданаца, коначном доминацијом Турака и претварањем Свете Софије у џамију: „Не задовољавајући се постметафрастичким скраћеним верзијама приповести о мучеништву св. Ермила и Стратоника, доцнији синаксари су уносили драгоцене допуне о различитим локалитетима у Цариграду и његовој околини, где никада није престао да се негује култ сингидунумских мученика“.⁵⁹ Ова опаска познаваоца хагиографских списа о нашим мартирима, везана за грчке преписе житија млађе од XV века, не само што подсећа на познатију „судбину“ моштију свете Анастасије од времена њиховог приспећа у Константинопољ до пада града у руке Латина већ изричито наглашава континуитет култа светих Ермила и Стратоника у граду и његовом окружењу након дефинитивне катастрофе Цариграда и нестанка Византијског царства 1453. године. Није немогуће да се делови моштију сингидунумских мартира и данас налазе у Истанбулу. То се наглашава зато што се неким другим београдским светињама, пристиглим у престоницу Турске 1521. године,⁶⁰ путеви сасвим разликују. У недавној прошлости утврђено је да се чудотворној икони Београдске Богородице приметно траг,⁶¹ можда тек 6. сеп-

55 Митрополит српски Михаил, *Свети Гора АѠонска*, Нови Сад 1886, 18.

56 Сава, Епископ Шумадијски, *Српски јерарси*, Београд 1996, 328.

57 Митрополит српски Михаил, *op. cit.*, 21–22.

58 Тодоровић Д., *op. cit.*, 16–17, 19, осам рукописа је датовано у временски оквир од X до XV века. Број

доцнијих синаксара није наведен.

59 *Ibid.*, 17.

60 Новаковић С., Насеље Београђана од 1521. у Цариграду и њихова црква Успенија Св. Богородице, *Нова Искра*, год. I, бр. 11, Београд, 1. јуна 1899, 177–179.

61 Татић-Ђурић М., Икона Богородице Београдске, *Годишњак прага Београда* XXV, Београд 1978, 147–160.

тембра 1955. године.⁶² Путеве реликвија свете византијске царице Теофаније нико из београдске цркве није пратио, а све што је важно познато је о земним остацима преподобне Петке из Епивата код Константинопоља, који су, путујући преко Бугарске и Србије, из Београда 1521. године доспели у Истамбул. „У Цариграду су (њене) мошти остале до 1641. год., а тада их молдавски војвода Василије Лупул откупи за огромну суму новца и пренесе у своју престоницу, град Јаш, где и данас почивају. – Једна честица ових св. мошти чува се у цркви Ружици као велика светиња, коју верни целивају сваког петка после молебана св. Петки.“⁶³

Зато покушаји да се уђе у трагове путовања моштију сингидунумских мартира поново воде домишљањима, уз хагиографске текстове о светим Ермилу и Стратонику. При томе је уочљиво да су међу преписима на грчком језику најбројнији рукописи из XI века, од којих неки имају сачуване и минијатуре у служби хагиографског текста.⁶⁴ Упадљив је и недостатак текстова на грчком језику из XIII–XIV века, као и постојање само једног преписа из XV столећа. Те чињенице намећу бројна питања, чије се разрешење може тражити у више праваца. За сада, ниједно од њих не налази задовољавајући одговор јер се праћењем

ликовних извора о светом Ермилу и Стратонику, невезаних за рукописе, а сачуваних у манастиру Свете Катарине на Синају, чињенице у потпуности поклапају са подацима утврђеним у рукописној заоставштини. Какви су све разлози могли утицати на промене које су, на основу приступачне грађе, изгледа постојале у Константинопољу у периодима обележеним недостатком хагиографских списа о нашим мартирима, сазнаће се тек након посебних истраживања црквених прилика у позносредњовековном Цариграду.

Није сигурно да ли ће тада имати смисла нека од данашњих запажања, али су она о манастиру Свете Катарине на Синају врло упечатљива. Ова велика, стара и од ратних разарања увек поштеђена светиња,⁶⁵ сачувала је до сада не само драгуље изворне хришћанске баштине за будућа поколења већ и култ мартира Ермила и Стратоника, као што потврђује манастирски календар за 2003. годину, у којем под 13. јануаром стоји записано прослављање светих београдских мученика: Δ 13 Ερμούλου και Στρατονίκου μαρτύρων.⁶⁶ Постоје мале недоумице чак и око 13. јануара (по старом, Јулијанском календару), без обзира што сва приступачна грађа указује једино на тај датум као термин прослављања сингидунумских мартира. Пратећи литургијски развој

62 Дероко А., Београдска икона Богородице у Цариграду, *Сѣшаринар* V–VI, Београд 1956, 363–364.

63 Иванчевић Д., *Београдска шврђава и њене светиње*, Београд 1970, 128.

64 Мијовић П., *Менолој*, Београд 1973, XXIII.

65 Paliouras A., *The monastery of St. Catherine on mount*

Sinai, Glyka Nera Attikis 1985, 7–18.

66 Користим прилику да се нејтоплије захвалим госпођи Мирјани Мијајловић, историчару и шефу Документационог центра Музеја града Београда, која је са Синаја донела и поклонила овај календар нашем музеју.

празника (Еортџ - празник)⁶⁷ цркве на Истоку, истраживачи су уочили да је у годишњем циклусу од почетка бого-службено прослављано *рођење* (за вечни живот) мученика, односно литургијско помињање мартира на дан када су за Христа пострадали. Као што је Јерусалимска црква прослављала светог архиђакона Стефана – Првомученика (од краја I века), тако је и сингидунумске мартире Ермила и Стратоника локална црква помињала од почетка, у IV веку, поуздано на дан упокојења. Али, како је током Сеобе народа живот цркве на лимесу прекинут, а свете мошти измештене, тешко је знати да ли се 26. јануар (по новом, Грегоријанском календару), датум њиховог помена, поклапа са тренутком страдања или са термином приспећа реликвија на сигурно место, у Константинопољ. А баш је у периоду након преноса моштију светих Ермила и Стратоника црквени календар нарочито обогаћен празницима. Наиме, у VI–VIII веку свети су постављани у „своје“ дане прослављања, што је некад подразумевало и већи број познатих и поузданих датума.⁶⁸ Сва стара очувана грађа о дану помињања наших мартира у црквеним календарима, у минологијама, месецословима, манастирским типацима (уставима) више локалних православних цркава, из каснијег је времена. Зато

преостаје мала дилема: прославља ли се тренутак страдања сингидунумских мартира или преноса њихових моштију у Цариград јер доступна, хронолошки млађа грађа није сачувала о томе никакве податке. Данашњи календар из Свете Катарине, заједно са хагиографском и иконографском баштином овог манастира, указује, пре свега, на дуготрајно неговање култа светих Ермила и Стратоника на Синају, а тиме и на присуство бар честица њихових моштију у континуитету, почев најкасније од XI века. Тако је цариградски царски минологиј из XI века – *Синајски 512*, из Свете Катарине, са минијатуром за период од 5. до 18. јануара, на којој су сингидунумски мартири приказани у средини средњег фриза календара (сл. 6),⁶⁹ не само једна од најстаријих очуваних представа светих Ермила и Стратоника и права потврда: „... да је сакрална уметност настала као илустрација теолошко-религиозних текстова, ...“⁷⁰ већ и могући правац кретања највреднијих хагиографских списа, па и моштију мученика, из престонице Царства.

У манастиру Свете Катарине на Синају постоји и један диптих, двојна икона сликана у другој половини XI века (сл. 7),⁷¹ која се сматра најстаријим очуваним продуктом синајских уметника – монаха⁷² и узором за касније иконописце ка-

67 Отуд хеортологија, део литургике, науке о богослужењу, који се бави проучавањем црквених празника.

68 Архимандрит Кипријан (Керн), *op. cit.*, 79.

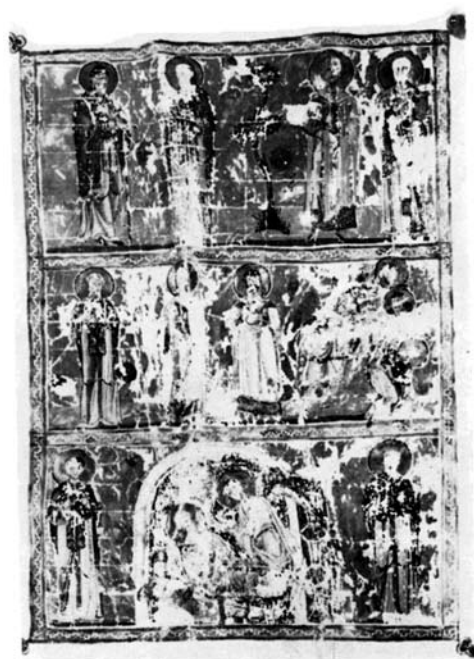
69 Мијовић П., *Менолој*, 199, са напоменом 155; испод илустрације, смештене између 192. и 193. странице, поткрала се штампарска грешка у датуму, те је уместо

18. уписан 15. јануар.

70 *Ibid.*, 33.

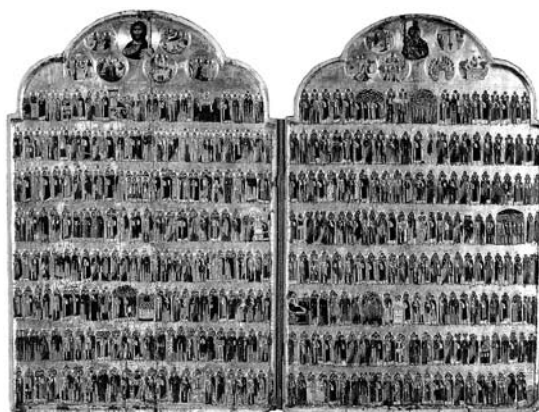
71 Galavaris G., Early Icons (from the 6th to the 11th Century), in: *Sinai, treasures of the monastery of saint Catherine*, Athens 1990, 100, 148–149, fig. 17.

72 Мијовић П., *op. cit.*, 115.

Слика 6. Свети Ермил и Стратоник у средини средњег фриза минијатуре за период од 5. до 18. јануара, у рукопису из XI века: *Sinait*, gr. 512, fol. 2v (према: Мијовић П., *op.cit.*, 1973, фотографија 3)
Fig. 6 Sts Hermyle and Stratonice, centre of the middle frieze of the illumination for 5 to 18 January, *Sinait*. gr. 512, fol. 2v, 11th century (after Mijović, *op. cit.*, 1973, photo 3)

лендара непокретних празника током једне црквене године. Затворена, икона има облик основе тробродне базилике са полукружним апсидама. Висине је 36 cm, а ширине 24 cm. Отворена икона – месецослов показује да су крила начињена од две даске удубљене тако да је добијена рељефна уздигнута ивица, чиме је избегнуто додиривање сликаних површина. Након тога крила су позлаћена, па су тек на таквој основи темперама сликани сви свети прослављани током године.

Слика 7. Београдски мученици на десном крају шестог реда левог крила диптиха, календарске иконе из друге половине XI века, из Свете Катарине на Синају
(према: Galavaris G., *op.cit.*, 148–149, fig. 17)
Fig. 7 Belgrade martyrs, end of the sixth row, left wing of the diptych calendar icon, St Catherine, Sinai, second half of the 11th century (after Galavaris, *op. cit.*, 148–149, fig. 17)

Лево крило диптиха обухвата прву половину црквене године, те почиње првим септембром, по старом календару, а десно крило обухвата непокретне празнике у другој половини године и почиње од првог марта. Обе стране диптиха имају по осам редова сликаних стојећих фигура, висине просечно 3 cm, са стотинама светитеља распоређених у „своје дане“, најчешће у тријадама.⁷³ Између редова, на златној подлози, над главама светих, грчки брзопис у цинобер боји обавештава ко је представљен. Изнад редова налази се по седам медаљона у „олтарским“ деловима крила. На левој страни, у средишњем, највећем медаљону је Исус Христос Пантократор, окружен представа-

73 Мијовић П., Тријаде на Синајском менолошком диптиху, *Синаинар* XIX, Београд 1969, 175–189.

Слика 8. Детаљ претходне илустрације
Fig. 8 Detail of fig. 7 above

ма из циклуса великих празника који се прослављају у првој половини године: Благовести, Рођење, Срећење, Крштење, Преображење и Васкрсење Лазарево. Међу седам медаљона десног крила диптиха, представа Богородице са Христом у десној руци заузима централно место, а окружују је велики празници из друге половине године: Цвети, Распеће, Васкрсење,

Вазнесење, Духови, Успење Богородице. На том синајском диптиху, на левом крилу иконе (сл. 8), на десном крају трећег реда, бројећи редове од дна навише, могу се препознати свети Ермил и Стратоник, на месту 13. јануара, дана њиховог прослављања, што потврђује датум познат из цариградских царских минологија из X–XI века. У првом плану је фигура ђакона Ермила, одевена у дугу црвену хаљину са широким порубом извезеним златним лозицама, огрнута у тамноплави, под вратом затворен плашт. Озбиљан лик мучирика уоквирују мека таласаста коса, равно шишана испод ушних ресица, и кратка троугаона брада. Свети Ермил савијеном десном руком држи у злато повезано јеванђеље и крст са Голготе, символ мученика. У другом плану видљиво је само лице војника Стратоника, у полу-профилу, са ореолом као у ђакона Ермила. Икона приказује двојицу смеђих млађих људи, од којих се Ермилово уже лице дубоких очију и танког носа, под којим су незнатни бркови, разликује од округлоглавог Стратоника густе, војнички подшишане косе у локнама, испод које доминирају крупне очи. На основу физиономија сингидунумских мучирика стиче се утисак да је ђакон Ермил био старији од хришћанина Стратоника. Мада натписи изнад глава ове двојице мученика нису очувани, нема сумње да су то свети Ермил и Стратоник. Уз то, други светитељи на диптиху сликани су „реалистично“;⁷⁴ па је вероват-

74 Апостоли и велики учитељи цркве имају ликове као на великим иконама, те се лако препознају.

но да и београдски светитељи подсећају на првобитну иконографију, али се услед минијатурности ликова не може говорити ни о чему другом осим о могућој разлици у годинама и, евентуално, о неподударности антрополошких типова светих Ермила и Стратоника.

У саборном храму у Кијеву, посвећеном Светој Софији (Премудрости), који су, по налогу великог руског кнеза Јарослава, зидали, живописали и мозаицима украсили мајстори доведени из Константинопоља 1037. године, до данас је очувана икона ђакона Ермила, урађена у фреско-техници (сл. 9).⁷⁵ Њена величина омогућила је цариградском живописцу да лик сингидунумског мученика представи детаљније него минијатура са синајског диптиха. На икони у Светој Софији, свештеномученик је млад, али има другачију физиономију, а представљен је као архијереј, са капом или тонзуром на темену и ђивотом у левој руци. Чињеница да су календарску икону монаси из Свете Катарине израдили педесетак година после кијевског живописца, који је као узор за сликање светог Ермила могао да користи и предложак врло старе иконе из Константинопоља, указује на већу веродостојност представе лика нашег мученика у Светој Софији. Разлоге који су живописца довели до сликања јереја (ђакона) као архијереја тек треба истраживати. За сада се може рећи да виши свештенички чин од оног познатог из

Слика 9. Свети Ермил, живописана икона из прве половине XI века, из Свете Софије у Кијеву (према: Логвин Г., *op.cit.*, Т. 208)

Fig. 9 St Hermyle, fresco icon, St Sophia, Kiev, first half of the 11th century (after Logvin, *op. cit.*, fig. 208)

житија мученика Ермила потиче из Цариграда и слутити да је везан за неко чудо којим се светитељ узвисио пројављивањем кроз мошти у Константинопољу. Без одговора остају и друга важна питања, као: да ли је икона свештеномученика Ермила део календара; указује ли свети десном руком на кивот зато што је цариградски патријарх Алексије Студит (1025–1043) кијевском саборном храму даровао честице његових моштију, и зашто је сингидунумски мученик на икони приказан

⁷⁵ Логвин Г., *Софія Київська*, Київ 1971, 5–6, 14–18, 28–35, 47, Т. 208.

сам, јер се упућеност аутора ових редова у тачан распоред, контекст и очуваност фресака у Светој Софији своди на податке добијене из литературе, која не обрађује ове димензије живописане иконографије.

У Подунављу су храмови из аналогног времена сачувани само у темељима, а у црквама подигнутим у периоду од VI до XI столећа на Балканском полуострву нису очуване представе сингидунумских мученика, те питање када се култ наших мученика „вратио“ на тле са којег је потекао поново улази у домен претпоставки и домишљања. При томе, постојећа баштина југоисточне Европе показује да се начин приказивања непокретних празника у црквеним календарима на зидовима храмова мењао од IV до XIII века. Касније, у православној цркви није било литургијских промена чије би се последице могле пратити на живопису. У византијској уметности, у најстаријем сачуваном календару на југу Балкана, на зидовима наоса у храму Светог Георгија у Солуну, из IV столећа, сваки месец у години представљен је највише двојцом светих, а у црквама подигнутим почетком XIV века, насликан је светитељ за сваки дан у години, и то у припрати храма,⁷⁶ у којој се тада одвијала служба свети-

ма. У монументалном сликарству током прве две деценије XIV столећа, обележеног појавом новог иконографског програма у уметности Палеолога, минолошки циклуси из цркве Светог Николе Орфаноса у Солуну, из Старог Нагоричина и Грачанице имају нарочит симболички значај јер потврђују литургијску функцију зидних минологија,⁷⁷ и то наративним сценама из житија светих, праћених дидаскалијама.

У једном од ова три храма, у манастирској цркви Светог Георгија у Старом Нагоричину, сликари окупљени око Михаила и Евтихија завршили су 1317/18. године живописање храма за наручиоца, српског краља Милутина.⁷⁸ Ту су наши мученици представљени у тренутку страдања (сл. 10) у таласима Дунава, на јужном зиду јужног брода припрате, у трећој сликарској зони.⁷⁹ Сцена не даје довољно података о томе који лик припада ђакону Ермилу, а који војнику Стратонику, али је јасна разлика у годинама сликарски наглашена белом бојом на коси, бради и брковима лика узводно. Ако је и видљив траг одеће на бисти старијег мученика, како изгледа на репродукцији фреске, а несумњиво је да млађи лик уоквирује коса у локнама, можда није погрешно претпоставити да је низводо

76 Мијовић П., *op.cit.*, 1973 30–31, у развојном путу зидних календара, у недостатку очуваних споменика са Балкана, помиње и римску базилику Santa Prassede, из времена папе Паскала I (817–824), у којој се композиције смрти мученика налазе у попречном броду храма.

77 *Ibid.*, 80–81.

78 Тодић Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 26–27, помиње делатност ових сликара, од живописања Богородице Перивлепте у Охриду, 1295. године, преко Пећи, Жиче, Богородице Љевишке, цркве Светог Јоакима и Ане у Студеници, за краља Милутина, до Старог Нагоричина.

79 Мијовић П., *op.cit.*, 1973, 271, натпис, 276, схема под бројем 13.

Слика 10. „13. Свети Ермил и Стратоник у бездану” на живописаном календару цркве Светог Георгија у Старом Нагоричину, из 1317/18. године (према фото-документацији Народног музеја у Београду)

Fig. 10 “13. Sts Hermyle and Stratonice in the abyss”, fresco calendar, St George at Staro Nagoričino, 1317/18 (National Museum documentation)

представљен војник Стратоник и да је, аналогно синајском диптиху, старији мартир заправо ђакон Ермил. Над главама мученика, на брдовитој обали реке, исписан је текст:

Π ὁ ἅγιος Ἑρμῆλος κ(αί)

Στρατόνικος ἐν τῷ βῆθω

„13. Свети Ермил и Стратоник у
бездану“⁸⁰

Овакве дескриптивне дидаскалије на грчком језику, које прате приказану сцену, познате су и са живописаног календара у припрати цркве Светог Николе Орфаноса у Солуну, израђеног између 1309. и 1319. године, као што постоје и на зидном календару у Грачаници, на фрескама из 1321/2. године, што упућује на заједнички литерарни извор.⁸¹ Неки од таквих рукописа, као *Hierosolim. S. Crucis* 40, писан у Јерусалиму у VIII–IX веку, *Vatic. gr.* 1613, цариградски царски илуминирани минологиј, из XI века, и *Paris. gr.* 2485, из

XII столећа, указују на порекло књижевног архетипа нагоричинских дидаскалија, па и оних уз сингидунумске мартире, из неке од источних провинција Византије.⁸²

Представе наших мученика нису очуване у Светом Николи Орфаносу и Грачаници, али је ктитор ових цркава, као и Нагоричина, био краљ Милутин, па се може претпоставити да су свети Ермил и Стратоник тада насликани и на њиховим зидовима. У то време краљ Милутин је ожењен византијском принцезом Симонидом, Српска црква тада постоји као самостална архиепископија већ стотину година, а литургијски живот у њој, највише преко Свете горе, углавном је прилагођен Јерусалимском типичу. Захваљујући светом Сави, највећем учитељу и мисионару међу Србима крајем XII и током првих деценија XIII столећа, народ је препорођен, а на наше тло враћени су култови многих мученика, па и светих Ермила и Стратоника.

80 Користим прилику да се захвалим господину Николи Црнобрни, класичном филологу, за превод.

81 Мијовић П., *op.cit.*, 1973, 35.

82 *Ibid.*, 36–39.

Milica Janković*

Άγιος Ἑρμιλος καί Στρατόνικος Patron saints of the Belgrade City Museum

Summary

Since the time of barbarian invasions into the middle Danube, all traces have been lost of Hermyle and Stratonice, two Singidunum Christians martyred in 315 and buried in a tomb at Brestovik to which a *martyrium* was later added (see *Annual of the City of Belgrade* XLIX–L, 11–26).

But at the very source of their cult – the tomb at Brestovik – burial continued, as evidenced for the eleventh–fifteenth century by the archaeological excavations carried out in the mid twentieth century at the site Visoka Ravan north of the modern cemetery. The dilapidated *martyrium*, with remains of wall-painting dating from the second half of the fourth century, at the southeast corner of the modern cemetery, is called Vukašin's Church by the locals.

The search for their mortal remains, which disappeared from the Singidunum area at the time of barbarian invasions, has begun from the written sources referring to the translation of the relics of the Sirmium martyr Anastasia to Constantinople in 458, and the subsequent division of her relics pursuant to the decisions of the Seventh Ecumenical Council (787).

That the relics of the Singidunum martyrs might have travelled a similar road is suggested by the notes of Dobrinia Iadreikovich (from 1211 the archbishop of Novgorod under the monastic name Anthony) made during his pilgrimage to Constantinople in April/May 1200 and later put together into his *Pilgrim Book*. Anthony records that in the sanctuary of St Sophia are enshrined the heads of the apostolic disciple Kondrat and the great martyr Panteleimon and, along with them, the heads of the Singidunum martyrs Hermyle and Stratonice.

Written sources with illuminations, above all two imperial *menologia* created at Constantinople in the late tenth and first half of the eleventh century, have suggested the veneration of Sts Hermyle and Stratonice in the very capital of the Empire, while the testimony of Anthony of Novgorod has attested their veneration and inspired the search for their relics divided prior to 1200.

* Belgrade City Museum

Artistic sources are found at the church of St Sophia in Kiev and the monastery of St Catherine in Sinai. Kiev cathedral has a fresco of deacon Hermyle painted by Constantinopolitan painters in the first half of the eleventh century. The diptych calendar icon from Sinai was painted by local monks and has been dated to the second half of the eleventh century. It shows the Syngidunum martyrs on their feast day, 13 January (Old Style).

The return of the cult of Sts Hermyle and Stratonice to its source is of a medieval date, but the earliest surviving evidence is provided by the frescoes in the church of St George at Staro Nagoričino near Kumanovo, commissioned by king Milutin of Serbia. The famous Greek painters Michael and Euty chius completed the calendar frescoes in its narthex in 1317/8. The Syngidunum martyrs are shown in the scene of their martyrdom, and the scene is accompanied by a didascaly reading: “13. Saints Hermyle and Stratonice in the abyss.”